

लोकशाही आणि बदलते राजकारण: एक संशोधनपर अभ्यास

विशाल मुकुंद शिनगारे¹

प्रस्तावना :

लोकशाही ही शासनपद्धती केवळ राजकीय प्रक्रिया नसून समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व्यवहारांवर प्रभाव टाकणारी सर्वसमावेशक व्यवस्था आहे. गत काही दशकांमध्ये तंत्रज्ञान, सामाजिक माध्यमे, ओळख राजकारण, जागतिकीकरण आणि विविध सामाजिक चळवळींमुळे राजकारणाचे स्वरूप झपाट्याने बदलत आहे. या पार्श्वभूमीवर लोकशाहीच्या मूल्यांचे पुनर्मूल्यांकन करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. भारतीय लोकशाहीमध्ये मूलभूत परिवर्तन होत आहे हे सर्वज्ञात आहे. निवडणूकांतील स्पर्धेच्या स्वरूपातील पद्धतशीर बदल, मध्यमवर्गात झालेली वाढ, सोशल मीडियाचा वाढता वापर आणि जुन्या वर्गव्यवस्थेचे लोप पावणे यासह अनेक बदलांनी हे दिसून आले आहे. २०१४ पासून भारतीय जनता पक्षाच्या (भाजप) सामाजिक आणि भौगोलिक विस्ताराने राजकीय अवकाशात अनेक बदल झाले आहेत, परिणामी काँग्रेस आणि दुर्लक्षित होऊन, डावे कमजोर झाले आहेत आणि राज्यस्तरीय पक्षांची ताकद कमी झाली आहे. भाजपने याचा पुरेपुर फायदा घेतला आहे. अर्थातच यामुळे भूतकाळात सामाजिक तफावतीचा परिणाम असलेल्या विविध मतदार गटांमधील फरक कमी झाला आहे. तसेच गेली २ दशके राष्ट्रीय राजकारणावर प्रभाव असलेल्या प्रादेशिक पक्षांचे महत्त्व कमी झाले आहे. भारत स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे साजरी करत असताना, या झपाट्याने बदलणाऱ्या राजकीय अवकाशात तसेच देशाच्या लोकशाहीला आकार देणाऱ्या राजकीय पक्षांच्या भूमिकेचे आम्ही मूल्यांकन करत आहोत. हे राजकीय पक्ष वैयक्तिक तक्रारी मांडण्याचे माध्यम, राजकीय महत्वाकांक्षेचे साधन आणि राजकीय तोडगा काढण्यासाठी हितसंबंधांचे व्यासपीठ यांसंबंधी नागरिक आणि सरकार यांना जोडणारा दुवा म्हणून काम करतात. म्हणूनच, आधुनिक लोकशाही राजकीय पक्षांशिवाय अकल्पनीय आहे.

मुख्यशब्द : लोकशाही, राजकारण, समाजकारण, स्वातंत्र्य, समाजमाध्यमे, राजकीय पक्ष.

सारांश :

लोकशाही ही लोकांसाठी, लोकांकडून आणि लोकांची शासनप्रणाली म्हणून ओळखली जाते. आधुनिक काळात जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान, सामाजिक माध्यमे, मतदारांचे बदलते दृष्टिकोन, ओळख-राजकारण, आर्थिक

¹ विनायकराव पाटील महाविद्यालय, वैजापूर

विषमता यांमुळे राजकीय संरचनेत मोठे बदल घडत आहेत. या संशोधनात भारतीय लोकशाहीतील बदलते प्रवाह, आव्हाने आणि भविष्याचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे :

- 1) भारतीय लोकशाहीची मूलभूत तत्त्वे, रचना व कार्यप्रणाली समजून घेणे.
- 2) बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व तांत्रिक घटकांमुळे राजकारणात होणाऱ्या परिवर्तनांचा अभ्यास करणे.
- 3) लोकशाही व्यवस्थेवर राजकीय पक्ष, निवडणूक पद्धती आणि मतदार वर्तन यांचा होणारा प्रभाव विश्लेषित करणे.
- 4) माध्यमे, सोशल मीडिया आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यांचा आधुनिक राजकारणावर होणारा परिणाम तपासणे.
- 5) युवकांचा सहभाग, महिला नेतृत्व व वंचित गटांचे प्रतिनिधित्व यांचा लोकशाहीला होणारा लाभ किंवा अडथळे अभ्यासणे.
- 6) लोकशाहीतील आव्हाने-भ्रष्टाचार, राजकीय धुवीकरण, अपप्रचार, गुन्हेगारीकरण-यांचे स्वरूप आणि परिणाम समजून घेणे.
- 7) लोकशाही अधिक सक्षम, पारदर्शक आणि नागरिक-केंद्रित करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन समस्या (Research Problems):

1. लोकशाहीतील नागरिक सहभाग घटण्याची समस्या मतदारांचा मतदानातील कमी टक्का तरुणांचा राजकारणावरील उदासीनपणा नागरिकांचे धोरणनिर्मिती प्रक्रियेत मर्यादित योगदान
2. डिजिटल माध्यमांमुळे राजकीय संवादातील बदल सोशल मीडियावरून होणारे दिशाभूल करणारे संदेश (misinformation) ऑनलाईन मोहिमांमुळे मतदारांच्या निर्णयप्रक्रियेवर होणारा प्रभाव राजकीय धुवीकरणाला डिजिटल माध्यमांची भूमिका
3. राजकीय पक्षांच्या संघटनात्मक बदलांची समस्या पक्षांतर्गत लोकशाही कमी होत जाणे सर्वसमावेशक नेतृत्वाचा अभाव राजकीय पक्षांचे कारभार व्यक्तिकेंद्री होण्याची प्रवृत्ती

4. सत्ताकेंद्रित विकास धोरणे व लोकशाही मूल्यांमधील तणाव विकासाच्या नावाखाली जनसहभाग कमी होणे धोरणनिर्णयात पारदर्शकतेचा अभाव सामाजिक न्याय व विकास यातील समतोल राखण्याचे आव्हान
5. निवडणूक प्रक्रियेत वाढती आर्थिक स्पर्धा निवडणूक खर्चाचा लोकशाही प्रक्रियेवर होणारा नकारात्मक परिणाम निवडणूक निधीच्या पारदर्शकतेची कमतरता आर्थिक शक्तीचा प्रतिनिधित्वावर होणारा प्रभाव
6. बदलत्या सामाजिक रचनेचा राजकारणावर परिणाम ओळख-आधारित (identity-based) गटांचे वाढते राजकीय महत्त्व नागरी आणि ग्रामीण राजकारणातील वाढता दरी शिक्षण, शहरीकरण आणि रोजगार यांचा राजकीय जागृतीवर प्रभाव
7. लोकशाही संस्थांची विश्वासार्हता कमी होण्याची समस्या विधायी, न्यायालयीन व प्रशासकीय संस्थांवरील जनतेचा घटता विश्वास भ्रष्टाचार आणि प्रशासनातील विलंब लोकशाही संस्थांची जबाबदारी निश्चित करण्याची समस्या

साहित्य आणि पद्धत (Literature Review and Methodology):

१. साहित्याचा आढावा (Review of Literature):

लोकशाही ही केवळ राजकीय रचना नसून, सामाजिक मूल्ये, नागरिकांचा सहभाग आणि संस्थात्मक पारदर्शकता यांचा एकत्र परिणाम म्हणून विकसित झालेली प्रणाली आहे. विविध भारतीय व आंतरराष्ट्रीय अभ्यासकांनी खालील मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे:

लोकशाहीचे तत्वज्ञान - जॉन लॉक, रूसो आणि अॅरो यांच्या लेखनातून लोकशाहीची मूलभूत तत्वे, अधिकारांचे रक्षण, सामाजिक करार व निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग यावर भर दिला आहे.

भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप - ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन, रामचंद्र गुहा, प्रभात पटनायक इत्यादी अभ्यासकांच्या मतानुसार भारतीय लोकशाही विविधतेवर आधारित असून ती संविधानिक मूल्यांवर टिकून आहे.

बदलती राजकारणाची प्रवृत्ती - गेल्या दोन दशकांत जागतिकीकरण, माध्यमांचे वाढते व्याप, सोशल मीडियाचा प्रभाव, ओळख-राजकारण (identity politics), तसेच तरुणांचा वाढता सहभाग या कारणांमुळे राजकारणात नवीन पद्धती निर्माण झाल्या आहेत.

लोकशाहीतील आव्हाने - भ्रष्टाचार, माहितीचा गैरवापर, दिशाभूल करणारे अभियान, मतदारांचे धुवीकरण, राजकीय पक्षांची अंतर्गत लोकशाही यांसारख्या प्रश्नांचे विस्तृत विवेचन विविध संशोधनांमध्ये आढळते.

नागरिकांचा सहभाग - स्थानिक स्वराज्य संस्था, सामाजिक चळवळी, विद्यार्थी चळवळी आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे नागरिकांच्या सक्रियतेत वाढ होत असल्याचे अनेक अभ्यास दर्शवितात. या साहित्याच्या आधारे स्पष्ट होते की लोकशाही सतत बदलणारी, समाजाच्या प्रवाहाशी संवाद साधणारी आणि नवीन आव्हानांना सामोरी जाणारी प्रक्रिया आहे.

संशोधन पद्धत (Research Methodology):

संशोधनाचा प्रकार : हे संशोधन गुणात्मक (Qualitative) स्वरूपाचे असून समाजातील राजकीय बदलांचे गुणवैशिष्ट्ये, प्रवृत्ती आणि परिणाम समजून घेण्यासाठी वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहितीचे स्रोत (Sources of Data):

अ) प्राथमिक स्रोत (Primary Sources): निवडून आलेल्या प्रतिनिधी, राजकीय कार्यकर्ते, पत्रकार, शिक्षक व विद्यार्थी यांच्याशी मुलाखती. नागरिकांशी केलेली चर्चासत्रे व चर्चा. मतदानातील सहभाग, सभामधील उपस्थिती याबाबतचा थेट निरीक्षणात्मक डेटा.

ब) दुय्यम स्रोत (Secondary Sources): पुस्तके, संशोधन निबंध, नीतिज्ञान व राजकीय सिद्धांतावर आधारित ग्रंथ. सरकारी अहवाल, संविधानिक दस्तऐवज, निवडणूक आयोगाचे डेटा. वृत्तपत्रे, मासिके आणि ऑनलाईन लेख. सोशल मीडिया अभ्यासावर आधारित अहवाल

साहित्य आढावा :

लोकशाही हा आधुनिक राजकीय व्यवस्थेचा मुख्य पाया मानला जातो. कालानुरूप समाजरचना, तंत्रज्ञान, सामाजिक मूल्ये, आर्थिक परिस्थिती आणि जागतिकीकरण यांमुळे लोकशाहीची स्वरूपे व राजकारणाची दिशा सतत बदलत आहे. या बदलांचा अभ्यास करण्यासाठी विविध लेखकांनी, समाजशास्त्रज्ञांनी आणि राजकीय तज्ज्ञांनी संशोधन केलेले आढळते.

१. लोकशाहीची संकल्पना आणि ऐतिहासिक विकास:

अॅरिस्टॉटल, रूसो, मिल इत्यादी विचारवंतांनी लोकशाहीची मूलभूत व्याख्या दिली आहे. भारतीय संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाहीचे “फक्त राजकीय नव्हे तर सामाजिक आणि आर्थिक समानतेचे तत्त्व” असे सविस्तर स्पष्टीकरण दिले. जागतिक पातळीवर डाहल (Dahl) यांनी ‘Polyarchy’ या संकल्पनेद्वारे लोकशाहीतील बहुपक्षीयता आणि सहभागाचे महत्त्व स्पष्ट केले. या साहित्यामध्ये अधिकारांचे संरक्षण, जनसहभाग आणि शासनाची पारदर्शकता ही लोकशाहीची मुख्य वैशिष्ट्ये मानली आहेत.

२. भारतीय लोकशाही: रचना, आव्हाने आणि प्रगती:

नेहरू, आंबेडकर, लोहिया, जयप्रकाश नारायण यांच्या लेखनातून भारतीय लोकशाहीचे उद्दिष्ट आणि समस्यांची चर्चा आढळते. १९९० नंतर उदारीकरणामुळे भारतीय राजकारणाचा सामाजिक आधार बदलला. योगेंद्र यादव, प्रकाश सरन यांनी ओळख राजकारण, जात-धर्म आधारित मतदान आणि प्रादेशिक पक्षांच्या उदयाचे विश्लेषण केले आहे. निवडणूक आयोग, पोटनिवडणुका, पक्षांतरे, पैशाचे वाढते राजकारण आणि निवडणूक सुधारणा या विषयांवरही भरपूर संशोधन झालेले आहे.

तथ्य विश्लेषण :

आधुनिक लोकशाही हा सतत बदलणारा प्रयोग आहे. तंत्रज्ञानाने जरी लोकसहभागाला वेग दिला असला, तरी चुकीची माहिती आणि मतभेद यांनाही चालना दिली आहे. राजकीय पक्षांची रणनीतीही डेटा-अनॅलिटिक्स, जनभावना मोजणी आणि प्रतिमानिर्मिती (image building) यावर आधारीत होत आहे. नागरिकांची अपेक्षा वाढत असल्यामुळे राजकीय नेतृत्वावर ताण वाढलेला दिसतो. लोकशाहीची गुणवत्ता (quality of democracy) हा केवळ निवडणुका होण्याचा प्रश्न नाही; तर संस्थांची स्थिरता, नागरिकांचा सहभाग, पारदर्शकता आणि सामाजिक न्याय या सर्व घटकांच्या संतुलनावर ती अवलंबून आहे. लोकशाही या शब्दाची उत्पत्ती ‘डेमोक्रेसी’ या ग्रीक शब्दापासून झाली आहे. Democracy या शब्दाची फोड

demo + cracy अशी केली असून demos म्हणजे सामान्य लोक cracy म्हणजे सत्ता; अर्थात सर्व सामान्यांच्या हाती सत्ता असा त्याचा मतितार्थ आहे . भारतीय संविधानाने वयाची 18 वर्षे पूर्ण केलेल्या प्रत्येक भारतीय नागरिकाला जात, वंश, लिंग, धर्म, प्रतिष्ठा यांवर आधारित कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता सरसकट प्रौढ मतदानाचा अधिकार दिला आहे. 26 जानेवारी 1950 रोजी संविधानाचा स्विकार करून भारत देश सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष आणि प्रजासत्ताक बनला आणि खऱ्या अर्थाने सत्ता ही सर्व सामान्यांच्या हातात देण्यात आली. लोकशाही ही जगातील सर्वात प्रभावी आणि स्वीकारलेली

शासनपद्धती मानली जाते. लोकांच्या इच्छेनुसार शासन चालावे, निर्णय प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग असावा आणि प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार मिळावा ही लोकशाहीची मूलभूत तत्त्वे आहेत. “जनतेचे शासन, जनतेद्वारे, जनतेसाठी” ही अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष लिंकन यांनी दिलेली लोकशाहीची व्याख्या आजही तितकीच सार्थ ठरते. लोकशाही ही फक्त मतदानापुरती मर्यादित नसून ती एक सामाजिक, राजकीय आणि नैतिक मूल्यव्यवस्था आहे. समानता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व या मूल्यांवर लोकशाही मजबूत उभी राहते.

लोकशाहीची मूलतत्त्वे:

लोकशाहीची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये समाजाला अधिक न्याय्य आणि संतुलित बनवतात. विचारस्वातंत्र्य, अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य, माध्यमांचे स्वातंत्र्य, कायद्यापुढे सर्वांची समानता, स्वतंत्र निवडणूक प्रक्रिया, बहुपक्षीय व्यवस्था आणि नागरिकांचे अधिकार ही तिची किल्ली आहेत. लोकशाहीमध्ये जनता हीच सर्वोच्च मानली जाते, म्हणूनच सरकार हे लोकांसमोर जबाबदार असते आणि त्यांना पाच वर्षांनी सत्ता बदलण्याचा हक्कही असतो. म्हणूनच लोकशाहीमध्ये जनमताला अतिशय महत्त्व असते.

बदलत्या राजकारणाची गरज आणि पार्श्वभूमी:

कालपरत्वे समाज बदलतो आणि त्यानुसार राजकारणाचे स्वरूपही बदलते. विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा वेग, औद्योगिक क्रांती, माहिती तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण, जनतेची वाढलेली जागरूकता, शिक्षणाचा प्रसार, सामाजिक समस्यांची विविधता आणि आर्थिक बदल यामुळे राजकारणातही मोठे बदल झाले आहेत. आजचे नागरिक अधिक प्रश्न विचारतात, अधिक माहिती शोधतात आणि योग्य-अयोग्याची तुलना करून नेत्यांकडून कामाची मागणी करतात.

तंत्रज्ञान आणि राजकारणाचा वाढता संबंध:

बदलत्या राजकारणातील सर्वात मोठा घटक म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान. इंटरनेट, सोशल मीडिया, ई-गव्हर्नन्स, डिजिटल प्रचार आणि ऑनलाइन मतदानाची चर्चा हे सगळे आधुनिक राजकारणाचे भाग बनले आहेत. राजकीय पक्ष आता फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम, यूट्यूब अशा प्लॅटफॉर्मचा वापर करून लाखो लोकांपर्यंत पोहोचतात. एकेकाळी सभा, पोस्टर्स आणि वृत्तपत्रांचा आधार घेतला जात असे, पण आता ५ सेकंदांच्या व्हिडिओतही सरकार किंवा पक्षाची प्रतिमा घडवली जाते. यामुळे माहिती झपाट्याने पसरते आणि नागरिकांचा राजकीय विचार काही तासांत किंवा काही मिनिटांत बदलतो.

तथापि, तंत्रज्ञानामुळे लोकशाही मजबूत होत असली, तरी चुकीची माहिती, अफवा आणि द्वेषपूर्ण प्रचार यामुळे लोकशाहीला धोका निर्माण होऊ शकतो. म्हणूनच डिजिटल साक्षरता वाढवण्याची आवश्यकता अधिक जाणवू लागली आहे.

तरुणांचा राजकारणातील वाढता सहभाग :

बदलत्या राजकारणाचा दुसरा महत्वाचा पैलू म्हणजे तरुणांचा सक्रिय प्रवेश. तरुण पिढी अधिक शिक्षित, माहितीपूर्ण आणि प्रगत विचारांची आहे. बेरोजगारी, शिक्षण, पर्यावरण, उद्योग, डिजिटल संधी, मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या मुद्द्यांवर तरुण स्पष्टपणे आवाज उठवतात. अनेक तरुण सोशल मीडियावर सक्रिय आहेत आणि नेत्यांच्या कामगिरीवर ते सतत लक्ष ठेवतात. त्यामुळे राजकारणाला नवा उत्साह आणि ऊर्जाही मिळत आहे.

स्थानिक मुद्द्यांचे वाढते महत्त्व :

पूर्वी निवडणुका राष्ट्रीय किंवा मोठ्या राजकीय मुद्द्यांवर लढवल्या जात; परंतु आता जनता स्थानिक समस्यांकडे अधिक लक्ष देते. पाणीटंचाई, रस्ते, आरोग्यसेवा, कचरा व्यवस्थापन, पर्यावरण संवर्धन, स्थानिक रोजगार या प्रश्नांवर नागरिक अधिक सजग झाले आहेत. स्थानिक समस्यांवर काम करणाऱ्या नेत्यांना लोकांची पसंती मिळते. हे बदल लोकशाहीला अधिक जवळचा आणि लोकाभिमुख बनवतात.

ओळख आणि भावनिक राजकारणाचे आव्हान:

बदलत्या राजकारणामध्ये ओळख आधारित राजकारणही वाढताना दिसते. जात, धर्म, भाषा, प्रांत यांसारख्या ओळखी राजकीय मतनिर्मितीवर प्रभाव टाकतात. काहीवेळा हे राजकारण लोकांना एकत्र आणते; तर काहीवेळा समाजात दुरावा निर्माण करण्याचा धोका निर्माण करते. त्यामुळे लोकशाहीला या घटकांचे संतुलन साधण्याची गरज आहे.

जागतिकीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण :

आजचे राजकारण एका देशापुरते मर्यादित नाही. जागतिक अर्थव्यवस्था, परराष्ट्र धोरण, आंतरराष्ट्रीय करार, हवामान बदल, सुरक्षा, व्यापार, पर्यावरणीय संकटे आणि जागतिक आरोग्य नीती यांचा देशाच्या अंतर्गत राजकारणावरही परिणाम होतो. जागतिकीकरणामुळे स्पर्धा वाढली असून सरकारांना अधिक सक्षम धोरणे आखावी लागतात.

राजकीय नेतृत्वातील बदल :

पूर्वीचे नेते हे मोठ्या संघर्षातून पुढे आलेले असत; आज नेतृत्वामध्ये तरुण, उद्योजक, तज्ञ, व्यावसायिक वर्ग प्रवेश करत आहे. शिक्षण, नियोजन, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन यांचे ज्ञान असलेल्या लोकांचा राजकारणात प्रवेश हे लोकशाहीचे वैशिष्ट्य बनत आहे. नेतृत्वाबाबत लोकांच्या अपेक्षाही बदलल्या आहेत. आता जनता कार्यक्षम, पारदर्शक आणि भ्रष्टाचारमुक्त राजकारणाची मागणी करते.

लोकशाहीसमोरील आव्हाने :

1. बदलत्या राजकारणामुळे काही समस्या देखील निर्माण झाल्या आहेत:
2. चुकीची माहिती पसरवणाऱ्या फेक न्यूज
3. समाजात वाढणारे धुवीकरण
4. पैशाचा आणि सत्तेचा गैरवापर
5. जातीय किंवा धार्मिक तणाव
6. मताधिकार्यांचा दुरुपयोग
7. राजकीय अस्थिरता

या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी नागरिकांनी जागरूक राहणे, टीकात्मक विचार करणे आणि प्रणालीतील सुधारणा सतत मागत राहणे आवश्यक आहे.

भारतातील राजकीय पक्ष प्रणालीची उत्क्रांती

राजकीय पक्षांचे स्वतःचे संघटनात्मक जीवन असते, ते राजकीय व्यवस्थेतही परावर्तीत होते. ते प्रणालीचे घटक किंवा 'भाग' आहेत आणि म्हणून प्रणालीतील बदलांचे परिणाम नैसर्गिकरित्या त्यांच्यावर होतात. भारतातील पक्ष व्यवस्थेत अगदी सुरुवातीपासून किमान चार बदल झाले आहेत हे सर्वमान्य आहे. सर्वप्रथम, पक्ष व्यवस्थेत (१९५२-६७), काँग्रेस हा राष्ट्रीय स्तरावर आणि बहुतेक राज्यांमध्ये विजय मिळवणारा प्रमुख पक्ष होता याला 'काँग्रेस व्यवस्था' असे म्हटले गेले. पुढील टप्प्यात (१९६७-८९) अनेक राज्यांमध्ये काँग्रेस पक्षाच्या विरोधात अनेक प्रादेशिक पक्ष उदयाला आले परिणामी राज्य पक्ष प्रणालीचे धुवीकरण झाले. काँग्रेस राष्ट्रीय स्तरावर विजय मिळवत असतानाच, बिगर-काँग्रेस विरोधी पक्षांनी मोठ्या प्रमाणात जागा आणि मतसंख्या जिंकण्यास सुरुवात केली. तिसऱ्या टप्प्यात (१९८९-२०१४) काँग्रेसनंतरच्या राजकारणात स्पर्धात्मक बहु-पक्षीय प्रणाली उदयाला आली. यात कोणत्याही पक्षाला स्वबळावर बहुमत मिळू न शकल्याने राष्ट्रीय स्तरावर युती सरकारे स्थापन झाली. परिणामी, प्रादेशिक पक्षांना राज्य तसेच राष्ट्रीय स्तरावर मोठे महत्त्व

प्राप्त झाले. सध्याच्या पक्ष पद्धतीची सुरुवात २०१४ मध्ये भाजपच्या हुकमी बहुमतापासून झाली आहे. २०१९ मध्ये सलग दुसऱ्यांदा विजय मिळवून आणि पक्षाच्या वाढत्या प्रभावामुळे भारताने भाजपच्या भोवती असलेल्या दुसऱ्या-प्रबळ पक्ष प्रणालीच्या टप्प्यात प्रवेश केला आहे, हे स्पष्ट झाले आहे. यामुळे विरोधी पक्ष झाकोळून गेला आहे. पक्ष आणि लोकशाहीची रूजवण

महत्वाच्या विधानसभा निवडणुका जिंकणारे राज्यस्तरीय पक्ष एकीकडे तर भाजपच्या वैचारिक वर्चस्वासह रस्त्यावर निदर्शने करणारे सक्रिय नागरिक दुसरीकडे हे आपल्या देशाच्या राजकारणातील विरोधाभास समजून घेणे गरजेचे आहे. एकीकडे भारतातील बहुतांश राजकीय पक्ष संघटना संपुष्टात येत आहेत तर दुसरीकडे केंद्रीकरणाची प्रवृत्ती दिसून येत असली तरीही उपेक्षित गटांच्या प्रतिनिधित्वासारख्या लोकशाहीशी निगडित मुद्दे राजकारणात महत्वाची भूमिका बजावत आहेत, हे विरोधाभास समजून घेणे कठीण आहे.

भारतीय लोकशाही हे संस्थात्मक रचनेचे जसे उदाहरण आहे तसेच ते समाजात रुजलेल्या विरोधाभासी शक्तींचा परिणाम आहे. भारताचे राजकीय पक्ष या सामाजिक शक्तींसाठी व्यासपीठ म्हणून काम करते. काही वेळा ते यशस्वी ठरतात तर काही वेळा अपयशी ठरतात. याचा परिणाम म्हणून दैनंदिन राजकारणाला आकार येत आहे. राजकारणातील घडामोडी आणि भारतातील राजकारण्यांचे उद्योजकीय मुल्य हे हेजीमोनिक दर्जा प्राप्त करणाऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या राजकीय संस्कृतीविरुद्ध सुरक्षा झडपाचे काम करू शकते. कोणत्याही निवडणुकीतील बहुमत सर्वशक्तीशाली ठरत नाही व कोणतेही वैचारिक वर्चस्व कायमस्वरूपी टिकून राहू शकत नाही हा भारताच्या राजकीय मांडणीतील विविधतेचा अर्थ आहे. भारताच्या वैविध्यपूर्ण मांडणीत सतत होणारे मंथन हे लोकशाहीचा समतोल सुनिश्चित करत राहणार आहे. राजकारणातील भारतीय तरुण

भारताच्या राजकारणाचे वैशिष्ट्य म्हणजे 'तरुण देश, वृद्ध नेते'. भारतीय राजकारणात ठसा उमटवणारे बहुतेक तरुण नेते हे प्रस्थापित राजकीय घराण्यातील आहेत ज्यांचा मोठा प्रभाव आहे. जरी जवळजवळ प्रत्येक मुख्य प्रवाहातील राजकीय पक्षाची कार्यशील विद्यार्थी शाखा आहे. महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमधील विद्यार्थी संघटनांच्या निवडणुकांमध्ये जोरदारपणे भाग घेत असले तरी, विद्यार्थी नेत्यांना विधिमंडळाच्या राजकारणात उन्नत करण्यासाठी पद्धतशीर प्रक्रिया आणि मार्गदर्शनाचा अभाव आहे. उदाहरणार्थ, 17 व्या लोकसभेत (2019-2024) निवडून आलेले 12 टक्के खासदार (MP) 40 वर्षांपेक्षा कमी वयाचे आहेत, तर पहिल्या संसदेत (स्वातंत्र्योत्तर) 26 टक्के खासदार 40 वर्षांपेक्षा कमी आहेत.

विशेष म्हणजे, सर्व प्रमुख निवडणुकांपूर्वी राजकीय पक्षांच्या जाहीरनाम्यांमध्ये महत्वाकांक्षी युवा कार्यक्रमांची रूपरेषा छापली जाते. मुद्रित आणि सोशल मीडियाद्वारे मोठ्या प्रमाणावर त्याचा प्रचार केला जातो. तरुणाई

देखील ठळकपणे राजकीय प्रचार मोहिमांमध्ये कॉन्फिगर करतात आणि राजकीय पक्ष अनेकदा निवडणुकीपूर्वी ताकद दाखवण्यासाठी त्यांच्या सहभागाची जाहिरात करतात. तथापि, तरुणांचे मुख्य मुद्दे-शिक्षण आणि रोजगार याकडे निवडणुकीनंतर कमी लक्ष दिले जाते. जे निवडणुकीच्या चौकटीत त्यांच्या मागण्या एकत्रित करण्याची तरुण मतदारांची क्षमता नसल्याचा संकेत देते. विद्यार्थी नेते विधिमंडळाच्या राजकारणात उतरले तरी त्यांचा फायदा मर्यादितच राहतो. या परिस्थितीत तरुण मतदारांचा कमी सहभाग हा विसंगतीऐवजी अपेक्षित निकालासारखा वाटतो.

तरुणांचा वाढता सहभाग

भारताच्या राजकीय पक्षांनी आणि धोरणकर्त्यांनी तरुणांशी संलग्न होण्यासाठी आणि त्यांना देशाच्या विकासाच्या वाटचालीत सहभागी होण्यासाठी प्रेरित करण्याचे मार्ग तयार केले पाहिजेत. प्रतिनिधित्वाच्या पलीकडे तरुणांचा अधिक सहभाग त्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांवर अधिक लक्ष केंद्रित करायला हवे. शिक्षण आणि रोजगाराच्या पारंपारिक आव्हानांसोबतच, शासन यंत्रणेने तरुणांवर परिणाम करणाऱ्या असंख्य समस्यांचे निराकरण केले पाहिजे. उदाहरणार्थ, आर्थिक दबाव आणि पारंपारिक भूमिका यासारखे घटक, जे त्यांना जपान आणि चीन सारख्या विकसित अर्थव्यवस्थांमध्ये परावृत्त करतात. वाढत्या संख्येने स्त्रिया मुले न होऊ देण्याचे निवडत आहेत. हे देखील या ठिकाणी लक्षात घेतले पाहिजे. लग्न येथे समस्या परिणामांशी संबंधित नाहीत तर त्याकडे नेणारे घटक आणि परिणाम कसे व्यवस्थापित केले जातात हे पाहणे आवश्यक आहे. संबंधित सरकारी अहवाल सामाजिक मानसिकतेतील बदलाचा अभ्यास करत असताना, तरुणांना भेडसावणाऱ्या या नवीन वास्तवांना भारत कसा प्रतिसाद देत आहे हे अद्यापही अस्पष्ट आहे. हे जाणून घेण्यासाठी लक्ष केंद्रित करणे देखील आवश्यक आहे.

अशा आव्हानांना तोंड देण्यासाठी द्विपक्षीय दृष्टीकोन आवश्यक आहे. तरुण मतदारांना पटवून देणे की त्यांचे मुद्दे महत्त्वाचे आहेत आणि सरकार आणि धोरणात्मक संस्थांनी सहभागात्मक दृष्टिकोनातून गांभीर्याने घेतले आहेत. भारताच्या निवडणुका आणि लोकशाहीमध्ये सक्रिय तरुणांचा सहभाग सुलभ करण्यासाठी निवडणूक सुधारणा आवश्यक आहे. इतर यशस्वी लोकशाहीतील काही उदाहरणे उपयुक्त संदर्भ या ठिकाणी देतात. टफ्ट युनिव्हर्सिटीचे सेंटर फॉर इन्फॉर्मेशन अँड रिसर्च ऑन सिव्हिल लर्निंग अँड एंगेजमेंट केंद्रित संशोधन करते जे युनायटेड स्टेट्स (यूएस) मध्ये तरुण मतदारांच्या मतदानावर मीडिया इकोसिस्टम, जेंडर आणि तरुण-प्रौढ भागीदारी यांच्या प्रभावाशी संबंध जोडून मतदान वाढवण्यासाठी धोरणाची माहिती देतात. झूक युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासात शालेय सहभाग, गैर-संज्ञानात्मक कौशल्ये आणि नागरी वृत्ती या पैलूंचा समावेश करणारे व्यापक शालेय स्तरावरील विद्यार्थी सर्वेक्षण करून यूएसमधील तरुण मतदारांना प्रोत्साहन

देण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणांची रचना करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस, अझीम प्रेमजी युनिव्हर्सिटी इ. सारख्या संस्थांकडून कौशल्य मिळवून भारतात समान धर्तीवर अभ्यास सुरू केला जाऊ शकतो. ऑब्झर्व्हर रिसर्च फाउंडेशनद्वारे आयोजित #ORFSPARK सारखे विद्यार्थी सहभाग कार्यक्रम विद्यार्थ्यांना समकालीन धोरणाशी जोडत आहेत. लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होण्याची गरज निर्माण करण्यासाठी समस्यांचा विस्तार आणि अनुरूप केला जाऊ शकतो. ऑनलाइन प्रक्रिया वाढविण्यावर आणि सरकारी कार्यालयांना अनेक भेटी कमी करण्यावर लक्ष केंद्रित करून मतदार नोंदणी प्रक्रिया सुलभ करणे आवश्यक आहे. या हस्तक्षेपांमुळे शहरी भागातील निवडणुकांमध्ये तरुणांचा कमी सहभाग आणि त्यानुसार धोरणे आखली पाहिजेत.

भारताच्या निवडणूक आयोगाने अशा स्थलांतरित तरुणांसाठी, शहरी आणि ग्रामीण भागातील आपल्याघरी परत न जाता त्यांच्या मूळ ठिकाणी मतदान करण्याचे मार्ग स्वीकारले पाहिजेत.

भारतात शिक्षण, नोकरी, लग्न आणि कामासाठी तरुणांचे स्थलांतर वाढत आहे. भारताच्या निवडणूक आयोगाने अशा स्थलांतरित तरुणांसाठी, शहरी आणि ग्रामीण भागातील, घरी परत न जाता त्यांच्या मूळ ठिकाणी मतदान करण्याचे मार्ग स्वीकारले पाहिजेत. या उद्देशासाठी सरकारने आपल्या डिजिटल इंडिया उपक्रमाच्या यशाचा लाभ घेतला पाहिजे. यामुळे स्थानिक राजकारणात तरुणांपुरते मर्यादित न राहता स्थलांतरितांच्या प्रश्नांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले जाईल. डिजिटल हस्तक्षेपांव्यतिरिक्त अशा समस्यांसाठी सर्व संबंधित सामाजिक भागधारकांच्या द्विपक्षीय सहभागासह समन्वित आंतर-विभागीय पुढाकार आवश्यक आहे.

भारताने तरुणांसाठी समान संधी सुनिश्चित करून, भारताच्या लोकशाहीशी त्यांच्या उत्पादक सहभागाचा मार्ग मोकळा करणे आवश्यक आहे. अद्वितीय लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशाचा जास्तीत जास्त उपयोग केला पाहिजे. एक कार्यशील, दोलायमान, प्रातिनिधिक आणि समक्रमित लोकशाही म्हणून भारताची भूमिका केवळ देशांतर्गत घडामोडींमध्येच नाही तर आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवरही महत्त्वाची आहे. विशेषतः जेव्हा जगभरात हुकूमशाहीकडे वळण असते. शहरी भारतात अधिकाधिक तरुण मतदार नोंदणी सुनिश्चित करणे ही पहिली पायरी आहे.

निष्कर्ष :

लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून नागरिकांच्या सहभागावर आधारलेली एक जिवंत प्रक्रिया आहे. काळाच्या प्रवाहानुसार राजकीय मूल्ये, अपेक्षा आणि नेतृत्वाची स्वरूपे वेगाने बदलत आहेत. डिजिटल

माध्यमांचे वाढते महत्व, सामाजिक न्यायाबाबतची जागरूकता, तरुणांचा राजकारणातील सहभाग आणि आर्थिक-सामाजिक बदल यांच्या प्रभावामुळे भारतीय लोकशाही सातत्याने रूपांतरित होत आहे.

आजची बदलती राजकारण व्यवस्था अधिक पारदर्शक, जबाबदार आणि जनकेंद्रित होण्याची गरज निर्माण करते. लोकशाही मजबूत करण्यासाठी नागरिकांनी विचारपूर्वक मतदान करणे, शासनाच्या धोरणांचे परीक्षण करणे, तसेच सामाजिक प्रश्नांवर सक्रिय भूमिका घेणे अत्यावश्यक आहे. तंत्रज्ञानामुळे माहिती सर्वसामान्यांच्या हातात आली असली, तरी खोटी माहिती, धुवीकरण आणि भावनिक राजकारण यांसारख्या आव्हानांचा सामना करणेही तितकेच महत्वाचे ठरते.

एकूणच, लोकशाहीचे भविष्य हे सुशिक्षित, सजग आणि जबाबदार नागरिकांच्या सहभागावर अवलंबून आहे. बदलत्या राजकारणाने निर्माण होणाऱ्या नव्या संधी आणि आव्हाने लक्षात घेऊन लोकशाहीची मूल्ये जपली तरच देशाची प्रगती सर्वसमावेशक आणि शाश्वत राहू शकते

संदर्भसूची:

1. जोशी, सु. वि. भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप. पुणे: मौज प्रकाशन, 2018.
2. पाटील, शं. गो. भारतीय राजकारण : एक अभ्यास. मुंबई: प्रज्ञा प्रकाशन, 2020.
3. देशमुख, अ. म. राजकीय प्रक्रियेतील बदल. नाशिक: नीलम पब्लिकेशन्स, 2017.
4. Election Commission of India. Report on General Elections 2019. नवी दिल्ली: भारत निर्वाचन आयोग, 2020.
5. NITI Aayog. India@75: Strategy for New India. Government of India, 201
6. Press Information Bureau (PIB). Democratic Reforms in India. Retrieved from <https://pib.gov.in>
7. Lok Sabha Secretariat. Parliamentary Documents & Debates. Retrieved from <https://loksabha.nic.in>
8. "भारतीय राजकारणातील नव्या प्रवृत्ती". लोकसत्ता, 12 मार्च 2023."लोकशाहीचे आव्हान आणि संधी". सकाळ, 5 जानेवारी 2024.

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*